

А. Тихолаз (НаУКМА, Київ)

ГЕРАКЛІТ ТЕМНИЙ З ЕФЕСА : ФІЛОСОФ ТА ЙОГО ВЧЕННЯ

вказати, що про Геракліта важко писати, це значить не сказати нічого й відбутися лише ритуальним застереженням. Писати про нього страшно. Й причиною того є як бездонна глибина його вчення, так і колосальний тягар історико-філософської традиції: охопити все написане про нього сьогодні вже, либонь, не до снаги нікому. Геракліт — мислитель, до котрого не застосовне поняття філософської моди: пильна увага й шанобливий інтерес до нього не слабшали ніколи. Він, який, здавалось би, не любив нікого й не прохопився жодним добрим словом про своїх філософських братів (яким він у цьому званні, поза сумнівом, відмовив би), залишається об'єктом побожного шанування впродовж сторіч.

Усе це робить шлях до нього читача, що лише починає знайомство з ним, неймовірно складним. Адже перед ним постає шерех видатних умів, які не тільки визнали за свій обов'язок скласти йому шану, а й були твердо переконані в тому, що, на своє задоволення, вони виявляють у Геракліта якщо не власне вчення, то принаймні його античного прашура. Причому з таким ставленням до Геракліта ми зустрічаємось у мислителів інколи безкінечно далеких один від одного.

Так, Гегель у своїй "Історії філософії" висловлюється гранично ясно: "немає жодної тези Геракліта, якої я не прийняв у свою "Логіку"¹. Фрідріх Ніцше, який вважав, що "сучасний спосіб думок найвищою мірою є гераклітівським"², і присвятив йому чимало натхненних сторінок, напише: "Світ завжди потребує істини й, отже, йому потрібний Геракліт: хоча самому Гераклітові світ не потрібний. Навіщо йому слава?.. Його слава важлива для людей, а не для нього, безсмертя людства потребує Геракліта, а не він безсмертя людини — Геракліта"³. Й, нарешті, ще одне судження, яке через свою парадоксальність потрапило навіть до найфундаментальніших кембриджських досліджень грецької філософії. Ленін, прочитавши славнозвісний 30-й фрагмент Геракліта, написав: "Дуже добрий виклад начал діалектичного матеріалізму"⁴.

На місці цих оцінок могли б опинитися десятки інших, які належать не менш відомим і не менш схожим один на одного мислителям. Не дивно тому, що в європейській філософській свідомості сьогодні співіснують образи Геракліта, які подеколи мають між собою стільки ж спільного, як Ленін та Ніцше.

Природним тому є бажання ознайомитися з Гераклітом "з перших рук", через безпосереднє звертання до його вчення. Проте й це природне бажання виявляється здійсненим лише з превеликими зусиллями. Мало того, що корпус збережених "фрагментів" (про склад якого точаться безперервні суперечки) містить всього лише близько півтори сотні речень, їхній характер є таким, що іноді переклади того самого висловлювання не мають нічого спільного: адже кожний переклад Геракліта — це завжди інтерпретація, яка знов-таки залежить від філософського світогляду перекладача. Отже, скільки пере-

¹ *Гегель Г.В.Ф.* Лекции по истории философии. Книга первая. - СПб., 1993. - С.257.

² *Ніцше Ф.* Воля к власти. - В/м, 1994. - С.195.

³ *Ніцше Ф.* Философия в трагическую эпоху. - Б/м, 1994. - С.218.

⁴ *Ленін В.І.* Философские тетради. - М., 1965. - С.311.

кладачів — стільки й образів Геракліта. Годі й сподіватися на те, що колись з'явиться переклад, який покладе край цьому нескінченному шереху тлумачень його вчення. Та водночас ця невичерпність Геракліта робить обгрунтованою чи принаймні виправданою кожен нову спробу інтерпретації. Саме таку спробу, оперту на власний досвід перекладу, я й пропоную читачеві, додаючи ще одну краплину до безмежного океану написаного про Геракліта.

ЖИТТЯ

"Геракліт, син Блосона (або, на гадку інших, Гераконта), з Ефеса. Розквіт його припадав на 69-ту олімпіаду"⁵. Цими словами починає свою розповідь про Геракліта Діоген Лаертський (IX, 1,1) — автор найповнішого античного життєпису філософа.

Зазначена Діогеном дата народження Геракліта уявляється такою, що цілком заслуговує на довіру. Запозичена вона, як і чимало інших дат у творі Діогена, найімовірніше з віршованої "Хронографії" Аполлодора Афінського (II ст. до н.е.), котрому й належить спосіб датування по "розквітах"-акме, які припадали на сорокарічний вік. Це дає змогу визначити час народження Геракліта як такий, що припадає на 544 — 541 роки⁶. Ці дати добре співвіднесені з наявними у збережених фрагментах Геракліта згадками про інших філософів. Так, у фр.40 він поряд з Гесіодом згадує Ксенофана, Піфагора й Гекатея, котрі на цей час були вже щонайменше добре знані. "Розквіт" Ксенофана припадає на 540 -- 536 роки (60-та олімпіада), тобто він виявляється на сорок років старший, ніж Геракліт, що цілком узгоджене з наявним у Діогена свідченням Сотіона про те, що Геракліт "був учнем Ксенофана" (IX, 1, 5)⁷. За всієї суперечності хронологічних свідчень про Піфагора орієнтовний час його "розквіту" з великою мірою впевненості можна розташувати між 540 та 531 роками. Якщо ж звернутися до наведених у Діогена слів Геракліта про багатознавство й шахрайство Піфагора (VIII, 1, 6), можна звернути увагу на те, що говорить він тут про Піфагора у минулому часі, що цілком пояснюване, оскільки орієнтовна дата смерті Піфагора — 4-й рік 70-ї олімпіади (497 р. до н.е.) припадає на період найвищої творчої активності Геракліта.

Діоген пише, що помер Геракліт у віці 60 років, тобто у 484 — 481 рр. Проте тут маємо справу зі знов-таки радше за все запозиченим у Аполлодора приблизним часом його смерті. На користь того, що Геракліт помер пізніше цього часу, свідчить його згадка про вигнання з Ефеса його друга Гермодора (фр.121), що було можливе тільки після поновлення демократії в Ефесі в результаті звільнення малоазійських полісів з-під влади Персії 478 року. Це дає підстави перемістити час його смерті принаймні на середину 70-х років.

Про його "батьків" (Блосона, Блісона, Бавтора, Гераконта, Гіракіна — як іменують їх, утім, без особливої впевненості, у різних джерелах) сказати щось практично неможливо. А ось про його віддаленіших предків нам відомо багато що. Діоген пише, що Геракліт "поступився своєму братові царською владою" (IX, 1,6). Згадана тут βασιλεία — царська влада — належала в той час в Ефесі представникам стародавнього і славного роду, який сягав легендарного Кодра — останнього царя Афін. Дельфійський оракул, згідно з легендою, віщував, що Афіни не будуть завойовані дорянами, якщо загине їхній цар. Цар, перевдягнувшись жебраком, затіяв сварку з ворогами й був убитий, ціною свого життя врятувавши рідне місто. Представники роду кодридів зажили величезної поваги. В історії ж малоазійської Іонії їм судилося відіграти особливу роль. Ось що пише про це Страбон у своїй "Географії" (XIV, I, 3): "Очоловав іонійське переселення... Андрокл, законний син афінського царя Кодра; він і став засновником Ефеса. З цієї причини, кажуть, Ефес і був царською столицею іонійців, ще й донині⁸ нащадків цього роду називають царями. Вони наділені особливим шануванням, як, на-

⁵ Тут і далі витинки з Діогена Лаертського наведені за виданням: *Диоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* — М., 1986. У випадках безпосереднього перекладу з грецької використане видання: *ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ ΥΨΙΟΥ ΚΑΙ ΓΝΩΜΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΣΥΛΟΚΜΗΣΑΝΤΩΝ.* -

а також фрагменти твору *Диогена Лаертського*, вміщені у виданні Дільса-Кранца.

⁶ Здійснювали також малопродуктивні спроби віднести "розквіт" Геракліта до пізнішого періоду.

⁷ Серед учителів Геракліта лексикон "Суда" називає також піфагорійця Гіппаса.

⁸ Час життя Страбона 64/63 до н.е. - 23/24 н.е. Йдеться тут, можливо, про час життя *Ферекіда* із Сіроса, сучасника Геракліта, на котрого посиляється тут Страбон.

приклад: перше місце на Іграх, носіння пурпурної одежі на знак царського походження й жезла замість скіпетра, а також [розпорядництво] на святі офірування на честь Елевсінської Деметри"⁹. Представники роду кодрідів правили Ефесом від XI сторіччя, коли було засноване це місто, до середини або кінця VI сторіччя. Це й пояснює, чому у Страбона, котрий посилається на Ферекида, що жив у VI сторіччі, немає згадки про будь-яку політичну владу "царів" — нащадків Кодра. Але шана, яку вони мали, й особлива роль, що належала їм у релігійному житті Ефеса в часи Геракліта, не викликають жодних сумнівів. Можливо, походження Геракліта пояснює й велику славу, що її він зажив серед афінян (Діоген Лаертський IX, 1, 15).

Як бачимо, Геракліт, згідно з грецькими уявленнями, належав до вищих прошарків аристократії і в його вченні ми зустрінемо своєрідне поєднання цього родового аристократизму з характерною для нього зневагою до "юрби" та аристократизму філософського, сповненого щонайглибшого песимізму з приводу бундючного невігластва "більшості".

Один з небагатьох історичних епізодів, що містяться в античних свідченнях про Геракліта, демонструє саме зіткнення "найкращого" — арістоса з таким ненависним Гераклітові демосом. Йдеться про вже згадане вигнання з Ефеса Гераклітового друга Гермодора. Про Гермодора відомо надзвичайно мало. Страбон, згадуючи про його вигнання з Ефеса, пише, що "ця людина, здається, написала для римлян деякі закони" (XIV, I, 25). Мотивом його вигнання стала заздрість ефесців до його доблесті і особистої переваги. Ця подія лише зміцнила Геракліта в його зневазі до "натовпу". Не випадково автор Псевдо-Гераклітових "Листів" чотири з них адресує Гермодору, наповнивши їх гіркими міркуваннями про нищість і порочність "багатых". Можливо, саме під впливом цих подій виник славнозвісний афоризм великого Ефесця: "один для мене дорівнює десяти тисячам, якщо він найкращий (αριος—τος)" (фр.49).

Але царське походження Геракліта позначилося не тільки на аристократизмі його поглядів (який, безперечно, не може бути приписаний виключно походженню). Вихований у роді, який впродовж сторіч виконував найвищі жрецькі функції, Геракліт, навіть відмовившись від царських привілеїв, відчуває себе радше натхненним віщуном, котрому судилося повідомити людям божественну істину, що відкрилася йому, ніж "багатознавцем", "учителем більшості", як він презирливо іменував найпопулярніших грецьких мудреців. Це багато в чому пояснює й дивовижні стилістичні особливості Гераклітових сентенцій. Але про це докладніше поговоримо дещо пізніше.

Відчуженість од натовпу, що її гостро відчував Геракліт, так само гостро усвідомлювали й ефесці, котрі "нехтували ним" (Діоген Лаертський, IX, I, 15). Ефесці мали до нього дивне почуття, яке було химерною сумішшю зневаги та здивованого благоговіння. "Від дитинства він змушував дивувати з нього: у молодості стверджуючи, що він нічого не відає, а дорослим — що знає все. Він не був нічиїм учнем, — пише Діоген, — а заявляв, що сам від себе дослідив і сам від себе навчився" (IX, 1, 5). "Був він надто розумний і пихатий більш, ніж будь-хто", — зазначає Діоген дещо раніше (IX, 1, 1).

У пихатості й зневазі Геракліта до "натовпу" виразною була нота гіркоти й жалю до оточуючих його сучасників, котрі загрузли в пороках і гонорі. Не випадково в історію Геракліт увійшов під прізвиськом "Плачливий" (пізніше образ плачливого Геракліта буде протиставлений Демокрітові, що сміється). Про "плачливого" Геракліта ми читаємо у Лукіана, Іпполіта, Стобея. Сенека пише: "Геракліт кожного разу, як виходив між люди й бачив навколо себе стільки тих, хто живе марно, а вірніше, марно гине, плакав і побивався за всіма, хто сам собі видавався радісним і щасливим" ("Про гнів" II, 10, 5)¹⁰.

Не дивно, що, відмовившись "дати ефесцям закони", він усамітнювався в храмі Артеміди, де віддавався грі з хлопцями в астрагали, відповівши "ефес-

⁹ Тут і далі витинки із Страбона наведені за виданням: *Страбон. Географія.* — М., 1994. У випадках безпосереднього перекладу з грецької використані фрагменти, вміщені у виданні *Дільса-Кранца*.

¹⁰ Цит. за: *Фрагменти ранніх грецьких філософів.* Часть I. — М., 1989. — С.181.

цям, які обступили його": "На що дивуєте, негідники? Хіба не краще так бавитись, ніж керувати у вашій державі?" (Діоген Лаертський IX, 1, 3). Вчинок цілком природний для філософа, котрий неодноразово протиставляв у своїх висловлюваннях малолітніх дітлахів нерозумним і пихатим дорослим.

Життя філософа, обтяженого такими настроями, не могло бути наповнене щастям. Зневагу викликали у нього не тільки довоколишні ефесці, а й "наймудріші з-поміж еллінів" — Гомер, Гесіод, Архілок, Ксенофан, Піфагор, Гекатей. На поважну оцінку від Геракліта дочекався лише Біант, та й то за слова "Більшість людей — злої вдачі". Далі перебувати серед людей стало нестерпно. Геракліт "врешті-решт поринає в мізантропію (*καὶ τὸ ἐλὸς μισανθρωπίας*)", — пише Діоген (IX, 1, 3). Але мізантропія — це вже щось на зразок душевної хвороби. У "Продажу життів" Лукіана (14) Покупець, наслухавшись шалених промов Геракліта, вигукує: "Так, від такої напасті недалеко до чорножовчності (меланхолії)"¹¹. Нагадаю, що для грека тих часів меланхолія — це не просто безрадісний стан душі, а важка душевна хвороба, спричинена розлиттям чорної жовчі. Про Гераклітову меланхолію пише й Діоген (IX, 1, 6). Отже, "занурившись в людиноненависництво", Геракліт залишає Ефес і всамітнюється в горах.

Фінал Гераклітового життєпису у Діогена, найімовірніше, сконструйований відповідно до відомих ідей його вчення, живим втіленням яких стає в античного біографа ціле життя Ефесця.

У горах Геракліт заслаб на "водянку", з точки зору гераклітівського "душам смерть — водою стати" (фр.36) — смертельну хворобу. Спустившись в місто, Геракліт, чимало з висловлювань котрого є своєрідними філософськими загадками, й до лікарів звернувся з загадкою, яка перебуває у цілковитій відповідності з духом його вчення: чи можуть вони зливу обернути на посуху? (Арістотель: "Геракліт стверджує, що душа... є випаровування"¹².) Лікарі, які "вбили" його дядька Гераклеодора (Псевдо-Гераклітові "Листи" VI, 3) й до яких він ніколи не мав жодної поваги (фр.58), не зрозуміли загадки й нічим зарадити йому не спромоглися. Тоді Геракліт вирішив самотужки поновити "сухе сяяння душі" (фр.118) й "зарився у бичачому хліві, теплотою гною сподіваючись випарувати дурну вологу" (Діоген Лаертський IX, 1, 3). Згідно з іншою версією, наведеною Діогеном, Геракліт ліг на осонні, наказавши обмазати себе гноєм, де й був розшматований собаками, "які у цьому вигляді його не впізнали" (Діоген Лаертський IX, 1, 4). Як тут не згадати Гераклітів заклик "мерців скоріш за гній викидати" (фр.96) та його немовби провісницьке щодо власної смерті зауваження: "собаки гавкають на тих, кого не знають" (фр.97).

Історична вірогідність запропонованої Діогеном розповіді про смерть філософа може, звичайно, викликати чимало сумнівів. Проте водночас у цій розповіді наявна вища філософська правда: ціле життя ефеського мудреця зіткане з легенд, крізь кожну літеру його вчення випромінює своєрідність особистості творця. Тому Діоген чинить цілком слушно, коли зображує смерть філософа, виходячи з того, якою вона мала б бути: Геракліт помирає, немовби звіряючи свої вчинки з власним твором.

Проте тут перед нами постає питання: а чи існував твір Геракліта, який би він міг тримати в руках?

Твір

Античні й середньовічні джерела донесли до нас понад сотню висловлювань, які належать Гераклітові¹³. Традиційно об'єднувані загальною назвою "фрагменти", вони включають в себе афоризми, іноді близькі до прислів'їв, таємничі речення-загадки, іноді — короткі міркування й навіть окремі слова. Ознайомлення з корпусом "фрагментів" мимоволі породжує запитання:

¹¹ Цит. за: Фрагменты ранних греческих философов. Часть I. М., 1989. - С.180.

¹² Арістотель. Про душу I, 2, 405 а 25 (22 А 15 DK).

¹³ Видання Дільса-Кранца, за яким зроблено переклад, містить 139 фрагментів, з яких достеменно гераклітівськими визнані перші сто двадцять шість.

то що ж перед нами — випадково вцілілі уривки єдиної праці, що мала традиційну для досократівської філософії назву "Про природу", чи збережені філософським переданням висловлювання "плачливого" філософа?

Навіть звертання до античних джерел не дає змоги дістати однозначну відповідь на це запитання. Щонайближчий за часом до Геракліта автор, у котрого ми зустрічаємо безпосередні посилання на Ефесця, — Платон. Так, у діалозі "Кратіл" (402a) він, згадуючи гераклітівське уподібнення сушого течії ріки, пише, що "Геракліт каже про це десь (λέγει που Ηρόκλειτος)", ні про який твір не згадуючи й радше переповідаючи його слова, ніж цитуючи 14.

Водночас, якщо вірити Діогеніві Лаертському, котрий посилається на Арістона (II, 5, 22; IX, 1, 11), Евріпід ознайомив Сократа з твором (συγγράμμα) Геракліта.

Наявність такого свідчення у Діогена цілком пояснювана: адже знайомство з його власним твором, з першого погляду, не викликає сумнівів щодо існування "книги" Геракліта. Він пише: "Книга, що дійшла до нас, (відома) під його іменем (το δε' φερόμενον αὐτό βιβλίον), загалом зветься "Про природу", розділена ж на три міркування: про Все, про державу та про божество" (IX, 1, 5-6). Здавалось би, Діоген не тільки не сумнівається в її існуванні, а й має її перед очима. Проте сумніви у цьому викликає вже подальший перебіг оповідання Діогена. Кажучи, з посиланням на граматика Селевка, що в Елладу цю книгу першим приніс Кратет, він повідомляє, що "інші дають їй назву "Музи", інші — "Про природу", а Діодот — "Правило непогрішне за статутом жити [Дороговказ точний до мети життєвої]"; називають її також "Покажчик звичаїв" та "Єдиний порядок ладу всього" (IX, 1, 12). Перераховуючи ж коментаторів його "твору", Діоген згадує граматика Діодота, "котрий запевняє, що твір цей — не про природу, а про державу, й про природу в ньому йшлося тільки для прикладу" (IX, 1, 15). Все це спонукає припустити, що власне твору Геракліта Діоген, либонь, не мав, хоча в його існуванні анітрохи не сумнівався: в наведеній у нього епіграмі на Геракліта знову згадана "книга" (βιβλίον).

На користь існування "твору" свідчить і висловлювання такого авторитетного автора, як Арістотель, котрий, хоча б через значно більшу, ніж у Діогена, хронологічну близькість до Геракліта, мав можливість безпосереднього ознайомлення з його твором. У славнозвісному пасажі з "Риторики" (III, 5, 1407 b 16), присвяченому гераклітівській стилістиці, він пише про Геракліта: "на початку свого твору (εν τη αρχη αὐτοῦ του συγγράμματος)" й далі цитує слова, які утворюють 1-й фрагмент, що справляє таке враження, ніби текст Геракліта Арістотель мав перед очима.

Якщо повернутися до часів, близьких до доби Діогена Лаертського, то не можна залишити без уваги одне з найважливіших джерел гераклітівських фрагментів — твір "Спростування всіх ересей" християнського апологета III ст. Іпполіта, з якого до зібрання Дільса-Кранца включено 17 висловлювань Геракліта. Поставивши своїм завданням спростувати ересі, що поширювали в ті часи, за допомоги доведення того, що вони є відтворенням язичницьких учень, Іпполіт, починаючи критику ересі Ноета, яка полягала в ототожненні Отця з Сином, звертається до вчення Геракліта, що було, на його думку, ідейним джерелом цієї ересі. Для цього він визнав за потрібне, по-перше, викласти погляди Геракліта, по-друге, показати, що всі елементи вчення Ноета є гераклітівськими. Розв'язуючи перше завдання, Іпполіт активно цитує Геракліта й робить красномовне зауваження, маючи на увазі його книгу: "У цій частині він (Геракліт. — А.Т.) розкрив усі свої справжні думки водночас" (IX, 10, 8). Усе це навіть щонайскептичніше налаштованих дослідників змушує визнати, що у розпорядженні Іпполіта був якийсь твір Геракліта, нехай навіть він являв собою докладний компендіум його висловлювань. Проте це вже проблема, пов'язана з імовірним характером його твору.

Сумніви щодо існування Гераклітової "книги" були породженням но-

¹⁴ Не випадково у Г. Дільса цей фрагмент віднесено до розділу А - свідчень про Геракліта.

воєвропейської критики. Головною підставою для цих сумнівів був короткий, афористичний стиль фрагментів, з яких лише згадуваний Арістотелем у "Риториці" 1-й фрагмент і за своїм обсягом, і за змістом міг би розглядатись як своєрідний прооетіум до єдиного, цілісного твору. Тому, навіть погодившись з фактом обігу в античному культурному вжитку якоїсь "книги" Геракліта, не можна було не порушити питання про її характер.

Свідчення візантійського лексикона "Суда", віддаленого від Геракліта майже на півтори тисячі років, ніби він "написав чимало поетичних творів" (під словом "Геракліт"), увіч не заслуговує на довіру, попри музичний, силаботонічний¹⁵ характер багатьох гераклітівських фрагментів. У такому разі ямбічному поетові Скіфіну не було потреби "викладати його вчення у віршах" (Діоген Лаертський IX, 1, 16). Крім того, практично ні в кого з античних авторів це свідчення не знаходить підтвердження (виняток становить Татіан ("Послання до еллінів" 3), який жив у II сторіччі й у якого згадана "поема" Геракліта).

А от серед гіпотез, висунутих дослідниками новітнього часу, треба в першу чергу вказати на припущення, згідно з яким ніякого твору Геракліт не писав, а висловлював свої думки у вигляді лаконічних афоризмів-гномів. Особливої вагомості цій точці зору надає те, що її дотримувалися такі найавторитетніші дослідники, як Г.Дільс та Дж.Кірк. Зокрема, останній писав: "Я припускаю, що Геракліт не писав книги у нашому розумінні слова. Фрагменти чи більшість із них видаються ізольованими висловлюваннями, або γυθμοι: більшість установлених між ними зв'язків належить пізнішим джерелам. Це зібрання гераклітівських висловлювань було зроблене за його життя або невдовзі після нього, ймовірно, його учнем. Це й була "книга": насправді висловлювання Геракліта були усними й у такий спосіб їм надавали форму, яка легше запам'ятовується"¹⁶.

Проте ця точка зору аж ніяк не дістала всезагальної підтримки. На користь існування "книги" висловлювалися О.Гігон, В.Маккіоро, Г.Чернісс, Ф.Мондольфо, У.Гатрі та інші, їхні аргументи ґрунтувалися на тому, що античні джерела не зберегли згадок про якийсь "флоригелій", зібрання афоризмів Геракліта, а, навпаки, вперто говорять про "твір" та "книгу". Причому якщо й можна собі дозволити засумніватись у суперечливих заявах Діогена Лаертського, автора, м'яко кажучи, далекого від сучасних норм науковості, то вже для того, щоб не повірити Арістотелю, котрий цитує "твір", рішуче не має жодних підстав.

Та й, крім усього, не забуватимемо, що хоч би чим був твір Геракліта — трактатом у трьох частинах чи збірником афоризмів, перед нами все одно залишаються тільки "фрагменти", тлумачення яких є незрівнянно складним не тільки через їхню розрізненість, а й через неповторні особливості стилю, завдяки яким "плачливий" Геракліт увійшов в історію під прізвиськом "Темний".

Стиль

Темність гераклітівського стилю буквально увійшла у прислів'я. Більшість згадок його імені супроводжує епітет "Темний" (σχοτεινός). Темність його висловлювань згадана у численних епіграмах та анекдотах. Так, можна згадати відомий епізод із життя Сократа, коли "Евріпід дав йому твір Геракліта і спитав його думку; той відповів: "Що я збагнув — чудове; чого не збагнув, либонь, також; тільки, мабуть, для такої книги треба бути делоським нирцем" (Діоген Лаертський II, 5, 22; IX, 1, 11), "аби не захлинутися в ній", додає лексикон "Суда". Якщо мислитель такого рангу, як Сократ, котрий до того ж жив у те саме сторіччя з Гераклітом, боявся захлинутися в темних глибинах його "твору", то немає нічого дивного в тому, що з плином сторіч темність його вчення дедалі густішала, а водночас дедалі наполегливі-

¹⁵ Див.: Муравьев СЛ. Силлабо-тоничность ритмической прозы Гераклита Эфесского // Античность и современность. - М., 1972. - С.236 - 250.

¹⁶ Kirk GJS. Heraclitua. The Cosmic Fragments. - Cambridge, 1954. - P. 7.

шими ставали й способи якщо й не продертися крізь цей морок, то принаймні розібратися в його природі.

Й щодо цього Діоген Лаертський пропонує нам цікаві відомості. Так, він пише, що книгу свою Геракліт "помістив у храм Артеміди, потурбувавшись (як подекують) написати її якнайтемніше, щоби доступ до неї мали тільки здібні й щоб оприлюднення не зробило її відкритою для прозріння" (IX, 1, 6). Отже, Геракліт навмисне надав своєму творові такої "темної" форми. Це саме стверджує й Татіан, кажучи, що Геракліт "сховав свою поему (?) в храмі Артеміди, щоби вона була оприлюднена згодом у таємничий спосіб" ("Послання до еллінів" 3)¹⁷. Утім, про навмисність гераклітівської темноти в античності писав багато хто, але тут зверну увагу на його прагнення до того, щоби лише декотрі й притому "у таємничий спосіб" змогли долучитися до стемненого сенсу книги, що її він ховає в храмі Артеміди.

Водночас зустрічаємо свідчення і про те, що неясність Геракліта мала й інші коріння. Так, "Феофраст говорить, що на письмі він щось недомовляє, а в чомусь сам собі суперечить з причини меланхолії" (Діоген Лаертський IX, 1, 6). Водночас причину цього могли вбачати і в деякій недбалості, викликаній байдужістю Геракліта до читача: "Геракліт... залишив нам здогадуватися [про сенс своїх слів], не давши собі клопоту зробити свою мову ясною для нас" (Плотін IV, 8, 1)¹⁸. Проте посилення та такі причини навряд чи здатні когось задовольнити, адже форма, в якій викладене філософське вчення, не є чимось зовнішнім для нього та залежним від випадкових чинників. Стосовно ж такого унікального стиліста, як Геракліт, це тим паче слушно.

Тому природно, що й античні автори "темність" його стилю були схильні пов'язувати з надзвичайною глибиною предмета: "Неясність впливає або із стилю, або з теорій, -- пише Давід Анахт ("Коментар до "Вступу" Порфірія)". — Із теорій — як, наприклад, у випадку з висловлюваннями Геракліта: вони глибокі й незвичні"¹⁹. Метафізичні таємниці, що відкрилися перед Гераклітом, просто не дозволяли говорити про себе повсякденною мовою й немовби спонукали філософа звертатися до читача, надаючи своїй мові форми метафор і загадок. Але тут варто заторкнути ще один аспект гераклітівської "темності".

Незрозумілість його висловлювань є подвійною. По-перше, вона виявляє себе в їхній смисловій неоднозначності, таємничому символізмі та алегоричності. По-друге, й це добре розуміє кожний, кому випало мати бодай найскромніший досвід перекладу фрагментів Геракліта, ця незрозумілість полягає в тому, що їхня граматична структура є такою, що часто-густо вони погано піддаються простому прочитанню. Причому ускладнення ці відчували навіть стародавні читачі Геракліта, котрі розмовляли з ним практично тією самою мовою. Наведу два щонайавторитетніших свідчення. Перше належить Арістотелю ("Риторика" III, 5, 1407 B 11): "Взагалі написане має бути легким для читання й легким для розуміння, а це — те саме. Цих властивостей не має мова з численними сполучниками, а також мова, в якій важко розставити розділові знаки, як, наприклад, у творіннях Геракліта — велика праця, позаяк неясно, до чого що належить, до наступного чи до попереднього, як, наприклад, на початку свого твору він каже: "Цього логосу що існує вічно не розуміють люди". Тут неясно, до чого треба приєднати знаком [комою] слово "вічно"²⁰. Близькі до таких думки висловлює молодший сучасник Арістотеля Деметрій ("Про стиль" IV, 192): "Безсполучникова уривчаста будова призводить до цілковитої неясності: внаслідок відсутності зв'язку не можна буде й розрізнити початок кожного наступного колона. Це особливо видне на прикладі Геракліта, у котрого темність виразу пов'язана переважно з відсутністю сполучників"²¹. Отже, смислова "темність" Гераклітових висловлювань поглиблена ще й граматичною "незв'язністю".

Завершити це знайомство з античними характеристиками гераклітівсько-

¹⁷ Цит. за: Фрагменти ранних греческих философов. Часть 1. - С.179.

¹⁸ Там само. - С.180.

¹⁹ Там само.

²⁰ Цит. за: Античные риторики. - М., 1978. - С.136.

²¹ Там само. - С.268.

го стилю хочеться судженням Діогена Лаертського, чиї слова після всього сказаного справляють враження глузливого парадокса: "часом у творі своєму висловлюється він світло й ясно, так, що навіть дурневі неважко зрозуміти й підвестися душою. А лаконічність і вагомість його стилю незрівнянні" (IX, 1, 7).

Отже, звертання до старожитніх свідчень про стиль Геракліта спонукає нас до кількох висновків. По-перше, що його "темність" була цілком навмисною й призначеною вберегти вчення філософа від розголошення у середовищі невтаємничених. По-друге, що причиною цієї темності була глибина й неясність предмета його роздумів. По-третє, що завинили у цьому стилістична недбалість ефесця та граматична "незугарність" його "твору". Й, нарешті, що за всієї темності стиль його викликав захоплення "й твір його жазив такої слави, що у нього з'явилися послідовники, котрі дістали назву гераклітівців" (Діоген Лаертський IX, 1, 6).

Багаторічний досвід дослідження Геракліта новоєвропейськими вченими лише підтвердив слушність усіх цих думок, які, здавалось би, в чомусь суперечать одна одній.

Перша із зазначених тут причин темності гераклітівського стилю вкорінена в усвідомленні ним своєї місії — донести істину, що відкрилась йому, сповістити таємницю від імені Логосу, що править світом. Це докорінно відрізняє його від тих сучасників, котрі, нагородивши себе іменем "філософів", насмілилися проповідувати еллінам свої вчення. Такими для Геракліта є Піфагор — "ватажок шахраїв", Ксенофан, котрого замолоду, можливо, чув Геракліт, але котрого, як і Піфагора, "багатознавство розумові не навчило". Геракліт не пропонує слухачам свого вчення, він звертається до них радше як віщун, ніж як "філософ". Показовим є початок 50-го фрагмента: "Не до мене, а до логосу прислухаючись...". Вже сивої давнини відчували близькість гераклітівських висловлювань до віщувальних оракулів. Не випадково Клімент Олександрійський одну з цитат Геракліта (фр.14) застерігає словами: "Кому ж віщує Геракліт Ефеський?" Ознайомлення з гераклітівськими фрагментами свідчить про безперечну симпатію, з якою мислитель ставився до віщувальних, пророцтв оракулів. Це Сивіла, яка "несамовитими вустами сумне й неприкрашене та непідмашене виголошує [ї голос її крізь тисячоліття проходить] через бога" (фр.92). Це й Дельфійський оракул, через якого бог "не говорить, не приховує, але знаки подає" (фр.93). У цих словах Геракліт немовби змалював власну манеру виражати свої думки. Він сам не так пояснює й доводить, як "знаки подає". Його тезко Геракліт-Алегорист ("Гомерівські питання" 24, 3) напише: "Геракліт Темний богословствує про природу в неясних виразах, сенс яких можна збагнути через символи"²². Й подібно до того, як віщування піфії ставали предметом тлумачення жерців, символічні висловлювання Геракліта розраховані радше на розгадки, що їх, як і в дельфійських віщувальнях, може бути безліч. (Саме ця поліваріантність розгадування Геракліта й пояснює співіснування в європейській свідомості таких несхожих образів ефеського мудреця.)

Геракліт-Алегорист далі напише: "весь його твір "Про природу" написаний у загадках та алегоріях"²³. І справді, деякі висловлювання Геракліта або просто є загадками, або містять їх у собі. Проте річ тут не просто у використанні загадки як формального прийому. У вигляді загадки Геракліт пропонує слухачам усе своє вчення. Й тому розраховане воно лише на тих, хто в змозі цю загадку розгадати. Адже ж далеко не кожний на це здатний, бо навіть "Гомер, дарма що був наймудріший з-поміж еллінів", не спромігся розгадати елементарну загадку, з якою звернулися до нього дітлахи (фр.56). Загадка ж, з якою звертається Геракліт до людей, у сто разів складніша, й жодного оптимізму щодо їхньої здатності цю загадку розгадати він не відчуває.

Незалежна й зневажувана ним "більшість" "живе, наче має власний розсуд" (фр.2), "не розуміє того, з чим стикається" (фр.17), вони "не усві-

²² Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. - С. 179.

²³ Там само.

домлюють того, що чинять наяву, так само як і бачене уві сні забувають" (фр.1), "ані слухати нездатні, ані розмовляти" (фр.19), "не розуміють, почувши, на глухих схожі" (фр.34), а "за вчителя обирають натовп" (фр.104). Будучи такої думки про оточення, мимоволі "заховаєш" книгу в храмі Артеміди, "потурбувавшись написати її щонайтемніше".

У новітній час широкого поширення дістала думка про те, що "Геракліт писав у ієратичному (релігійно-жрецькому) стилі через його приналежність до царського роду, а отже, до жрецького стану" . Ця ідея аж ніяк не безгрунтовна. Її користь свідчить, зокрема, наявність у висловлюваннях Геракліта зворотів, запозичених з культово-містеріальної практики. Проте, подібно до того, як аристократична зневага Геракліта до "натовпу" вкоріненна передовсім у його філософському світоспогляданні й не звідна до його аристократичного походження, так і ієратичний тон його висловлювань не можна розглядати тільки як данину сімейній традиції (від якої він, як ми знаємо, відмовився на користь брата). Перед нами не раціональне вчення, з авторської примхи викладене у формі "священних слів", а відповідь, дана Гераклітові Богом на його запитання. Навіть цілком раціональний на вигляд у перекладі 101-й фрагмент "Я намагався зрозуміти [дослідив] самого себе" містить в оригіналі слово "εδιςρηόμ,ην", "яким позначають запитування оракула" ²⁵.

Людський світ розколотий для Геракліта на "небагатьох" мудрих, здатних досягнути істину в її єдності та окремішності, та на багатьох (οι πολλοί), які дістають у нього зневажливе означення "нерозуміючі" (αξύνετοι). Саме від "багатьох", котрі захрясли в гоноровому переконанні, "ніби мають власний розсуд" (фр.2), Геракліт і приховує своє вчення під непроникною ковдрою "темності". Говорячи про це, Ф.Ніцше цитує Жан-Поля: "Загалом цілком слушно, якщо все велике — повне багатого змісту для обдарованої рідкісним розумінням людини — висловлюють стисло й (тому) темно, для того, щоби вбогодухі ліпше визнали це велике за божевільне, ніж перенесли б його у своє марнодумство" ²⁶.

Втім, стверджувати, нібито Геракліт свідомо "затемнював" своє вчення, аби сховати його від профанічної частини населення, навряд чи варто з надмірною категоричністю, хоча б тому, що це було б занадто великою честю для ефесців, котрі платили Гераклітові за його зневагу до них тією самою монетою. Радше він і не прагнув зробити своє вчення зрозумілим, не бажаючи уподібнитися "псевдомайстрам та лжесвідкам", яких він так охоче обкладав лайкою. Адже цілковито мають рацію й античні автори, котрі пов'язували архітектоніку його стилю зі складністю й глибиною проголошуваних ним істин. З того, що для "більшості" Геракліт темний, аж ніяк не впливає, що завинило в цьому виключно його небажання відкривати свої ідеї натовпу.

Ф.Ніцше писав: "Яким чином філософ міг навмисне писати неясно, — як у цьому звинувачують Геракліта, — зовсім незрозуміло: якщо тільки він не має підстав приховувати свої думки або не блазень, котрий ховає за безліччю слів відсутність думок" ²⁷. З цією ідеєю цілком узгоджене сказане раніше Гегелем: "Темність цієї філософії... має своєю головною причиною ту обставину, що в ній виражена глибока, спекулятивна думка" ²⁸.

Єдність форми та змісту Гераклітового вчення є такою виразною, що наскільки сенс його вчення дозволяє зрозуміти особливості його стилю, настільки ж і стиль часто-густо виявляється ключем до розуміння сенсу. Фрагменти Геракліта демонструють зіткнення щонайдоглибнішого змісту з мовними засобами, за допомогою яких Геракліт намагається виразити його. Не дивно, що результатом цього часом є судження, які вражають якщо й не граничною парадоксальністю, то принаймні невідповідністю канонам логіки. Це цілком природно, адже, за словами Гегеля, "поняття, ідея відразні глудові: він не в змозі досягнути їх" ²⁹. Істини, що відкрилися Гераклітові, СПРАВДІ НЕ ВКЛАДАЮТЬСЯ В РАМЦІ НОРМ РОЗУМОВОГО МИСЛЕННЯ. В ЯКИЙ СПОСІБ,

²⁴ Кессиди Ф.Х. От мира к логосу. - М., 1972. - С.179 - 180.

²⁵ Ніцше Ф. Философия в трагическую эпоху. - С.217.

²⁶ Там само. - С.216.

²⁷ Там само.

²⁸ Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Книга первая. - С.289.

²⁹ Там само.

не порушуючи законів глузду, Геракліт може виразити думку, що виникла у нього під час споглядання світового потоку становлення, де "виникає все через ворожнечу" (фр.80), — думку про те, що "все єдине" (фр.50)?" Загальновідомими є закиди Арістотеля на адресу Геракліта ("Метафізика IV, 3, 1005 b 20 — 25), котрий грішив, на його думку, проти логіки. Часто в цій критиці вбачали нерозуміння Арістотелем "діалектичних ідей" Геракліта. Навряд чи це так, адже Арістотель чудово знав, що таке діалектика, а проте жодної діалектики у Геракліта не вгледів, навпаки, помітив у його вченні нехтування елементарними логічними законами. Але в цьому, в свою чергу, не можна звинуватити й Геракліта, котрий про ці закони не мав жодного уявлення. Парадокс його становища полягає в тому, що, ще не підозрюючи логіки з її непорушними законами, він одразу занурився в глибини надлогічного й надраціонального — в глибини, недосяжні жодному "делоському нирцеві". А в цих глибинах фігури категоричного силігізму — помічник кепський, і Геракліт звертається до символу, метафори, порівняння — за допомогою яскравого образу часом досягаючи ефекту, недоступного ніяким дедуктивним умовисновкам.

Геракліт перетворює повсякденну мову, наповнюючи старі слова новим змістом. При цьому не тільки мова для нього виявляється засобом вираження думки, а часто-густо й сама думка зазнає впливу мови. Геракліт належить добі, для якої слова — найменування речі ще неможливо уявити чимось абсолютно чужим самій речі. Тому омонімія, яку так полюбляє вживати Геракліт, має збігом звуків свідчити й про певний доглибний зв'язок смислів. Звідси фрагменти Геракліта треба не просто читати, а передусім чути (як тут не згадати зроблену О.Маковельським блискучу характеристику мови Геракліта як "містики звуків"³⁰), і це одна з причин, які вбивають Геракліта у перекладі. Часто співзвучні слова мають протилежний сенс (βίος — βίος; ξῖν νοσι — ξύνωσι; μοροι — μοίρα; αμφιβατεῖν — αἰχμασίην та ін.), що вже на рівні фонетики немовби підштовхує Геракліта до нагромадження дедалі нових гострих антиномій, на які такі багаті його висловлювання. Тут сама мова демонструє єдність протилежностей — одну з ідей, з якими у світовій філософській свідомості міцно пов'язують ім'я Геракліта.

Аби зрозуміти Геракліта, треба не тільки зануритися в його мовну стихію, а й бодай якоюсь мірою відчути через тон його висловлювань настрої, що охопив мислителя. Істини, що відкрилися йому, не були плодом кабінетних роздумів, про які можна повідомити в академічній доповіді. Космічна драма, що розгорнулася перед його мисленням зором, була невисловлювана розумовими засобами повсякденної мови — їй більше пасують гімни. Читаючи збережені фрагменти, розумієш, що дозволило пізнім античним авторам, котрі вже не мали в своєму розпорядженні твору Геракліта, припустити, що він був поемою. На користь цього свідчать не тільки наявні у фрагментах приховані або явні паралелі з гомерівськими та орфічними гімнами, з сучасною йому поезією. Про це, насамперед, свідчить мелодійність фраз, їхня ритмічність, яка мовби фонетичне підкреслює антиномічність сенсу. Питання про первинну форму згаданого твору "Про природу" залишається дискусійним досі³¹, та навіть якщо перед нами й не уривки поеми (це все-таки мало ймовірно), то це особливим чином зорганізована проза, підпорядкована власним законам.

Це багато в чому позбавляє обґрунтованості закиди Арістотеля й Деметрія. Звичайно, якби Геракліт був дисциплінованішим, Арістотель не мав би проблем з комами. І читати, й, тим паче, перекладати його було б набагато легше. Але разом з граматичними ускладненнями зник би й сам Геракліт, оскільки форма, якої він надав своїм ідеям, була єдино можливою. Про це свідчить і їхня естетична довершеність. Якими багатослівними стають переклади висловлювань, котрі часом складені з двох-трьох слів! Які бліді у порівнянні з ними коментарі, що їх супроводжують! Наскільки часто найваж-

³⁰ *Маковельський А.О.* Досократики. Часть I. · Казань, 1914. -С.118.

³¹ Див.: *Муравьев С.М.* Силлабо-тоничность ритмической прозы Гераклита Эфесского // *Античность и современность.* · С.236 -250.

чий для розуміння фрагмент викликає захоплення своєю музичною довершеністю, тим самим відкидаючи будь-які сумніви в його достеменності!

І немає нічого дивного в тому, що, розповівши про "темність" Геракліта, Діоген дійшов висновку про незрівнянну ясність і вагомність його стилю. Геракліт демонструє найвищу ясність, яка нічого спільного не має з загальнодоступністю. За півтора тисячоліття оцінку Діогена повторить захоплений Гераклітом Ф. Ніцше: "Мабуть, жодна людина ніколи не писала ясніше й яскравіше"⁸².

Очевидно, розгадка таємниці гераклітівського стилю — завдання просто нездійсненне. Проте стиль — один із шляхів до розгадки таємниці самого Геракліта, до якого повною мірою пасує вираз "стиль — це людина". Зрозуміти ж цю людину дає змогу лише занурення в глибину вчення, донесеного до нас у вцілілих фрагментах.

Вчення

Намагатися відновити зміст учення, яке збереглося заледве у ста п'ятидесяти фразах, річ майже безнадійна. Не дивно, що часто-густо з таких реконструкцій легше винести враження про філософське *сredo* їхніх авторів, ніж про власне вчення Геракліта. Справа ускладнюється ще й тим, що, за доволі щедрого цитування Геракліта в античності, до нас майже не дійшов скільки-небудь детальний виклад його вчення загалом. Більшість посилань на Геракліта у збережених джерелах — згадки або цитування його висловлювань "з нагоди", у зв'язку з власними міркуваннями того чи того автора.

Фактично античних викладів учення Геракліта в нашому розпорядженні лише два. Це знов-таки книга Діогена Лаертського й присвячений Гераклітові розділ першої книги "Проти логіків" ("Проти вчених" VII) Секста Емпірика. Через унікальність цих свідчень наведу їх якомога детальніше.

Цікаво, що Діоген Лаертський, котрий активно цитує Геракліта у своєму життєписі, викладаючи його вчення, практично не вдається до витинок. Але при цьому більшість тверджень Діогена знаходить підтвердження у відповідних фрагментах Геракліта (надалі їх зазначатиму в дужках), що робить його свідчення такими, які цілком заслуговують на довіру.

Отже, Діоген Лаертський пише (IX, 1, 8 — 11): "Окремі ж думки його є такими. Начало є вогонь; все є розмін вогню (фр.90) й виникає шляхом розрідження та згущення. (Ясного викладу він, одначе, не дає.) Все виникає за протилежністю й усією цілісністю плине, мов річка (фр.12, 49а, 91). Всесвіт є конечним і світ один. Виникає він з вогню й знов повертає у вогонь навзаєм, обертя за обертям, упродовж цілої вічності (фр.30); здійснюється це згідно з Долею. У протилежностях те, що веде до народження, зветься війською та розбратом (фр.53, 80), а щодо згоряння — згодою й миром. Зміна є шлях нагору й донизу (фр.60), і згідно з нею виникає світ. Саме загустілий вогонь повертає у вологу, ущільнюється у воду, а вода міцнішає й обертається на землю — це шлях донизу. Й з іншого боку, земля розсипається, з неї народжується вода, а з води — все решта (при цьому майже все він зводить до морських випаровувань) — це шлях нагору. Випаровування народжуються від землі і від моря, одні світлі й чисті, інші темні: від світлих примножується вогонь, від інших — волога. Яке навколо цього оточення, він не роз'яснює, але каже, що в ньому є видовбини — "корита", звернені до нас, і в них світлі випаровування, нагромаджуючись, утворюють вогняні кулі, які й є світила. Найсвітліше й найгарячіше — полум'я сонця (фр.99), оскільки решта світил далі перебувають від землі й тому менше світять та гріють, а місяць хоча й ближчий до землі, але рухається нечистим місцем. Сонце ж рухається в місці прозорому й некаламутному й на співвимірній відстані від нас, через те воно й більше гріє, і світить. Затемнення сонця і місяця буває через те, що "корита" повертаються вгору, а щомісячні зміни місяця — через те, що "кори-

⁸² Ніцше Ф. Философия в трагическую эпоху. - С.216.

то" повертається повільно. День і ніч, місяці й пори року, роки, дощі й вітри та решта подібного виникає через різні випаровування; так, світле випарування, спалахуючи в колі сонця, породжує день, а протилежне, взявши гору, викликає ніч: так, від світлого посилюється теплота й породжує літо, а від темного примножується волога й творить зиму. У згоді з цим пояснює він причини й усього решти. Про землю, однак, він не роз'яснює, якою вона є; так само й про те, якими є ті "корита". Ось у чому полягає його думка".

Такою є версія гераклітівського вчення, запропонована Діогеном Ларетським. У нього він зображений типовим "фізиком": це виявляється як у виключно натурфілософському тлумаченні ідей Геракліта, добре відомих і з інших джерел, так і в тому, що найбільше місця у розповіді Діогена займають міркування про небо та причини природних явищ. Звертає, проте, на себе увагу та обставина, що саме ця частина оповіді Діогена дістає найменше підтвердження у зображених фрагментах Геракліта. Зауважу також, що далеко не завжди античні автори схильні були розуміти гераклітівські висловлювання так однозначно натурфілософськи. Все це, однак, не дає підстав запідозрити Діогена в якійсь несумлінності, тим паче, що міра його поінформованості у предметі незрівнянна з нашою.

Наступне свідчення, яке належить Сексту Емпірику, також дуже цінне, хоча б через надзвичайну наукову сумлінність цього вченого. На жаль, завдання, яке він розв'язував у своїй праці "Проти вчених", не передбачало всебічного викладу поглядів аналізованих у ній вчених. Геракліта він згадує багато разів, завдяки йому збережено чимало висловлювань Ефесця. Докладно ж і зв'язно викладає Секст його погляди у книзі "Проти логіків" (I, 10, 126 — 134) у зв'язку з оглядом учень про критерії істини. Природно тому, що у розповіді про Геракліта він зосереджений передовсім на його поглядах на процес пізнання. Секст Емпірик пише ³³: "Геракліт же, оскільки він у свою чергу навчає, що людина озброєна двома засобами для пізнання істини: чуттєвим сприйняттям та розумом, вважав... що із зазначених засобів пізнання чуттєве сприйняття є невірогідним, а розум він вважав засадним як критерій. Але чуттєве сприйняття він засуджує в таких словах: "Погані свідки очі та вуха для людей, що мають варварські душі" (фр.107), що рівнозначне судженню: плекати довіру до нерозумних чуттєвих сприйняття притаманно варварським душам. Логос же він утверджує як суддю про істину, проте не будь-який, а спільний і божественний. Треба коротко показати, який він. Адже улюблена теза цього фізика в тому, що наше довкілля розумне (λοῦζιον) й мисляче... Всотуючи в себе цей ось божественний логос за допомогою дихання, ми стаємо, згідно з Гераклітом, розумними; і якщо ми забуваємося уві сні, то знову вертаємо у свідомість по прокиданні. А саме, внаслідок закриття чутливих отворів [під час сну] розум, що перебуває в нас, відділяється від зв'язку з довкіллям, коли у нас залишається поєднання з цим останнім тільки через дихання, немовби у вигляді якогось коріння. А якщо розум відділився, то він позбавляється й цієї логічної здатності, яку мав раніше. З прокиданням же він знову дістає здатність розуму, висуваючися крізь чутливі отвори, немовби через якісь дверцята, й збігаючися з довкіллям. Тому, як вугілля, наближаючися до вогню, стають після зміни палаючими, а віддаляючися від вогню, згасають, так само й засвоєна нашими тілами від довкілля частка, з одного боку, віддаляючися, стає майже нерозумною, з іншого ж, вливаючися крізь безліч отворів, виявляється однорідною щодо цілого.

Ось цей спільний і божественний логос, причетністю до якого ми стаємо розумними (λοῦζιοί), Геракліт і називає критерієм істини. Звідси те, що явлене усім взагалі, це вірогідне (його сприймають як спільний і божественний логос); а те, що трапляє комусь одному, те невірогідне з протилежної причини. Отже, почавши з міркування про природу й указавши в якійсь спосіб на те, що охоплює нас, вищезгаданий муж стверджує: "Цього логосу, що існує вічно, не розуміють люди ані перш ніж почути, ані спершу почув-

³³ Тут і далі витинки із Секста Емпірика наведені за виданням: *Секст Емпірик. Сочинения: В 2-х т. - М., 1976. - Т.1. У випадку безпосереднього перекладу з грецької використано свідчення Секста Емпірика, вміщені у виданні Дільса-Кранца.*

ши; бо хоча усе відбувається згідно з цим логосом, вони схожі на несвідомих того, навіть стикаючись із такими словами й ділами, про які я веду мову, розкладаючи кожне згідно з природою і показуючи, як справа маєтись. А щодо інших людей, то вони самі не усвідомлюють того, що чинять наяву, так само, як бачене уві сні забувають (фр.1). Ясно показуючи цими словами, що ми все робимо й мислимо згідно з причетністю до божественного логосу, Геракліт дещо пізніше додає: "Тому належить іти за спільним, бо спільне — це загальне. Та хоча цей логос спільний, більшість живе, наче має власний роясуд" (фр.2). А цей розсуд є не що інше, як тлумачення способу устрою всього. Звідси, оскільки ми ввійшли у спілкування з пам'яттю про нього, то й перебуваємо в істині; а позаяк ми маємо свої особливості, то й перебуваємо в омані.

За такого стану речей Геракліт справді в найясніший спосіб виражає у наведених словах, що спільний логос є критерій: і явне всім взагалі, каже він, цілком вірогідне, будучи немовби предметом судження для спільного логосу; а те, що являє себе для кожного в особливості, — оманливе".

Отже, свідчення Секста Емпірика (котрий так само, до речі, вважає Геракліта "фізиком") доповнює розповідь Діогена Лаертського найціннішими відомостями, що стосуються самої серцевини філософії Геракліта — вчення про Логос. Проте це далеко не вичерпує вчення Геракліта. Згадаймо: адже Секст і не мав наміру переповідати його цілком і на жодну повноту розповіді про Геракліта його свідчення не претендувало.

Все це й призводить до того, що, попри наявність двох таких містких свідчень, дослідникам доводиться знову й знову вдаватись до реконструкції гераклітівського вчення, спираючися й на поодинокі побіжні згадки про нього, й на короткі посилання, й, передусім, на вцілілі "фрагменти".

Тож з якою ідеєю, в першу чергу в античній, та й в усій наступній, філософській традиції передовсім асоціювалося вчення Геракліта? Безперечно, з ідеєю становлення суцього, яке здійснюється через пануючу в світі єдність протилежностей. Саме з цією ідеєю пов'язаний славнозвісний образ ріки, з яким пов'язують нібито приналежний Гераклітові (хоча безпосередніх підтверджень цього ми не маємо) вислів "усе тече" (πάντα ρεῖ) (див. фр. 12, 49а, 91). Вже у найближчого за часом до Геракліта автора, свідчення якого ми маємо, — Платона — неодноразові згадування імені філософа пов'язані з цією ідеєю. Так, у "Кратілі" (402а) він пише: "Каже десь Геракліт, що все рухається й ніщо не покоїться, та, порівнюючи суще з течією річки, він каже, що двічі до тієї самої річки не ввійдеш". Послідовники Геракліта, в першу чергу — Кратіл, ідею світового становлення доведуть до межі, стверджуючи, що ввійти в ту саму річку "неможливо й один раз" (Арістотель "Метафізика" IV, 5, 1010 а 13). Платон був чудово ознайомлений з ученням гераклітівців: адже він якийсь час навіть навчався у Кратіла. В його діалозі "Теетет" (179е — 180б) ми зустрічаємося з вельми сатиричним портретом гераклітівців, у якому вони самі виявляються живими втіленнями вчення про всезагальну плинність: "що стосується цих гераклітівців... то з самими ефесцями, котрі гонорують своєю досвідченістю, розмовляти не легше, ніж з розлюченими гедзями. Просто як стоїть у їхньому писанні, вони вічно мчать, а затриматися на предметі дослідження або питанні, спокійно й чинно відповідати або запитувати притаманне їм менш за все. Радше можна сказати, що це зовсім не притаманне — супокою для них не існує. А якщо ти когось про щось запитаєш, то вони обстріляють тебе, витягуючи мов із сагайдака одне загадкове речення за іншим, і якщо ти хочеш утямити сенс мовленого, то на тебе звалиться те саме, тільки у переінакшеному вигляді, й ти з ними ніколи ні до чого не дійдеш. Та й між собою вони цього не зроблять, позаяк вони щосили стережуться, аби не з'явилося щось міцне в їхніх міркуваннях або в їхніх власних душах, уважаючи, як мені здається, це закростенінням. А з ним вони люто воюють й по можливості його виганяють". І трохи нижче -

(181 a — b) Платон формулює славнозвісну антитезу "недвижників" та "плинників", яка відображає протистояння двох образів буття — елейського та гераклітівського. Звичайно, запропонований Платоном портрет гераклітівців дещо карикатурний. Не треба забувати й про те, що самі гераклітівці надали вченню свого великого попередника дещо екстремістського характеру. Це добре усвідомлювали й античні автори, не схильні, втім, занадто протиставляти Геракліта його послідовникам. Цікаво, що погляди Геракліта, зрозумілі саме як учення про вічний плин — становлення, стануть одним із джерел філософії самого Платона. Ось що пише з цього приводу Арістотель ("Метафізика" I, 6, 987 a 30): "Замолоду зійшовшиися передовсім з Кратілом і гераклітівськими поглядами, згідно з якими все чуттєво сприйняте плине, а знання про нього немає, Платон і пізніше дотримувався таких самих поглядів".

Розглядаючи вчення Геракліта та його послідовників, Арістотель указує на те, що ідея всезагального становлення була наслідком переконаності в тому, що "речі водночас існують і не існують" ("Метафізика" IV, 5, 1010 a 35). Ці ідеї виявляються безпосередньо пов'язаними у висловлюванні, що його наводить Геракліт-Алегорист: "До тих самих річок ми входимо й не виходимо, існуємо й неіснуємо" (49 a).

Якщо ця ідея через явне порушення законів логіки стала об'єктом серйозної критики в Арістотеля, аж ніяк не схильного вбачити в ній "геніальну діалектичну здогадку", то через багато сторіч у такого великого діалектика, як Гегель, вона викличе буквально захоплення: "Що стосується *всезагального принципу*, то ми повинні сказати, що цей сміливий розум... першим мовив глибоке слово: "Буття й небуття є те саме, все і є й не є". Істинне існує лише як єдність безперечних протилежностей, а саме як єдність чистої протилежності буття та небуття... Але ми маємо ще інше висловлювання, яке точніше тлумачить сенс цього принципу. А саме Геракліт каже: "Все *тече*, ніщо не буває й ніколи не лишається тим самим..." Найближчим визначенням для цього всезагального принципу є *становлення*, істина буття; оскільки все є і водночас не є, то Геракліт цим висловив, що всесвіт є становлення. В останнє входить не тільки виникнення, а й зникнення; обидва вони не самостійні, а тотожні. Такою є ця велика думка — перейти від буття до становлення"³⁴.

Отже, становлення, що панує в світі, має своєю підставою тотожність буття і небуття. Й, подібно до того, як у Геракліта збігаються ці фундаментальні онтологічні протилежності, збіг сутичних протилежностей є головною властивістю доколишнього світу. Боротьба протилежностей та їхня єдність — одна з ідей, найчастіше ілюстрованих у збережених фрагментах. "Вороже примирюється, та з розбіжних — найчарівніша гармонія" (фр.8), "Належить знати, що війна — спільна і правда — ворожнеча, та й виникає все через ворожнечу і за необхідністю" (фр.80), "Війна — батько всього, всього цар" (фр.53), день і ніч "є одне" (фр.57), "шлях угору — вниз той самий" (фр.60), "безсмертні смертні, смертні безсмертні" (фр.62), "те ж саме В нас живе й мертво, спляче й неспляче, молоде й старе" (фр.88). Панування протилежностей у світі обертається відносною властивостей та якостей, що їх люди схильні абсолютизувати: "віслюки віддали б перевагу соломі перед золотом" (фр.9), "свині від бруду отримують більшу насолоду, аніж від чистої води" (фр.13), "морська вода — найчистіша і найбрудніша, рибама питна й рятівна, людям — непитна й згубна" (фр.61), "чоловік вважається немовлям супроти бога, як дитина супроти чоловіка" (фр.79), "прекрасніша з мавп потворна порівняно з людським родом — наймудріший чоловік супроти бога мавпою видаватиметься і мудрістю, і красою, й усім іншим" (фр.82,83).

Отже, розглянуті свідчення змушують погодитися зі словами Діогена Лаертського, що для Геракліта "все виникає за протилежністю й усією цілісністю плине, мов річка". Як бачимо, й наведені фрагменти переконливо свідчать, що світ для Ефесця — це арена перманентної боротьби протилеж-

³⁴ Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Книга первая. С. 290.

ностей, що зумовлює всезагальну плинність і відносність. Усе це, здавалось би, підтверджує правомірність платонівської антитези "плинників" та "недвижників". Проте уважне ознайомлення з усім корпусом збережених фрагментів наводить на думку, що зведення його вчення лише до ідеї становлення через єдність і боротьбу протилежностей може не просто збіднити його, а й істотно викривити. Понад те, фрагменти навіть дають привід засумніватися у слушності освяченого авторитетом Платона протиставлення Геракліта "недвижникам"- елейцям, так наполегливо в них обстоюється ідея доглибної єдності світу, в якому зняті будь-які протилежності.

Якби Геракліт обмежився у своєму вченні лише констатацією всезагальної плинності й розчинив світ у стихії всеохопного становлення, він просто змушений був би дійти висновків, зроблених пізніше його учнем Кратілом. Кажучи про гераклітівців, Арістотель писав: "Бачачи, що вся природа перебуває в русі, і вважаючи, що стосовно мінливого немає нічого істинного, вони почали стверджувати, що принаймні про те, що змінюється в усіх відношеннях, неможливо говорити правильно. Саме на підставі цього припущення виникла найбільш крайня із зазначених думок — думка тих, хто вважав себе послідовником Геракліта й якої дотримувався Кратіл, котрий під кінець вважав, що не варто нічого казати, й тільки ворушив пальцями та дорікав Гераклітові за його слова, що не можна ввійти в ту саму річку двічі, позаяк сам він уважав, що цього не можна зробити й одного разу" ("Метафізика" IV, 5, 1010 а, 7 — 14). Кратілові не відмовиш у послідовності: хоч би якими екстравагантними були його остаточні висновки, вони були тільки цілком логічним наслідком переконаності в тому, що суще вичерпується світом плинних чуттєвих речей. Але саме цього Геракліт ніколи й не стверджував. Наступні заперечення Арістотеля гераклітівцям звучать так, немовби вони належать самому Гераклітові: "Одна лише довколишня царина чуттєво сприйманого постійно перебуває у стані знищення й виникнення; але ця царина становить, можна сказати, наймізернішу частину всього", а крім неї "існує деяка недвижна природа (φύσις)" ("Метафізика" IV, 5, 1010 α 33). Інша річ, що ця природа приховуватися любить" (фр.123), як каже Геракліт, і тому далеко не кожний здатен мислити "згідно з природою" (κατά φύσιν) (фр.1). Якщо ж ми виявляємося здатними проникнути в ці умосяжні глибини буття, то за потоком видимого становлення нам відкриється Єдине.

Філософська геніальність Геракліта й полягає в цій інтуїції Єдиного, що надає його вченню справді філософського характеру, позаяк філософія починається там, де мислення виявляє здатність проникати крізь феноменальну множинність (πολλά) і плинність речей до умосяжної єдності (εν). Це проникнення відображає, за словами Ф.Ніцше, "метафізичний догмат, що виникає з містичної інтуїції, — догмат, з яким ми зустрічаємося в усіх філософіях, включаючи постійно поновлювані спроби виразити його краще — тезу "все — єдине"⁸⁵. Цим словам співзвучні міркування П.Флоренського, котрий вбачав у формулі "εν και πολλά" доглибне коріння будь-якого справжнього філософування: "Достеменно реальність, ідея — не буття відокремлене, але "μία...διὰ πολλών", як визначає її Платон, або ще "εν και πολλά", як каже він, увіч натякаючи на головне питання всієї грецької філософії"³⁶.

Це "головне питання всієї грецької філософії" Геракліт безперечно розв'язує на користь Єдиного (Одного) — εν: "з усього одне, та з одного — все (εκ πάντων εν και εξ ενός πάντα)" (фр.10), "все — єдине (εν πάντα είναι)" (фр. 50). Те, що може чуттєвому досвіді, який в zasadничує думки "більшості", уявлятися полярно протилежним, у своїх онтологічних підвалинах єдине: "Учитель багатьох — Гесіод; щодо нього вважають, ніби багато відає: про того, хто дня й ночі не розумів -- вони ж бо є одне (ε'στι γαρ ε'ν)" (фр.57), або: "Гесіод не розумів, що природа кожного дня — одна" (фр.106).

Єдність — начало, що безроздільно панує у світі. Воно набуває в Геракліта ім'я "одне (єдине) мудре (ε'ντο σοφον)" (фр.32,41). Це "єдине мудре"

⁸⁵ Ніцше Ф. Філософія в трагічеську епоху. - С.200.

³⁶ Флоренський П. Смысл идеализма. - Сергиев Посад, 1914. - С.23.

визначене як правлячий світом розум: "єдине є мудре [або: є єдине мудре]: визнати розум, що керує усім через усе" (фр.41), й навіть може наділятися божественним іменем: "Одне, єдине мудре не бажає й бажає зватися Зевсовим йменням" (фр.32).

Проте для пануючого в світі Єдиного Геракліт знаходить відповідне, особливе ім'я, яке становить одну з найбільших загадок його вчення. Ім'я це — Логос.

Охоплений віщунським пафосом, Геракліт від імені Логосу закликає пізнати істину про світову єдність, яка відкрилася йому. "Не до мене, але до логосу прислухайчись, мудро визнати, що все єдине" (фр.50). Проте, на жаль, люди у більшості своїй глухі до проголошуваних філософом істин і не здатні долучитися Логосу. Цьому Геракліт присвятив уже перші рядки свого "твору": "Цього логосу, що існує вічно, не розуміють люди ані перш ніж почують, ані спершу почувши; бо хоча все відбувається згідно з цим логосом, вони схожі на несвідомих того, навіть стикаючись із такими словами й ділами, про які я веду мову, розкладаючи кожне згідно з природою і показуючи, як справа маєтись. А щодо інших людей, то вони самі не усвідомлюють того, що чинять наяву, так само, як бачене уві сні забувають" (фр.1), і далі: "Тому належить іти за спільним, бо спільне — це загальне. Та хоча цей логос спільний, більшість живе, наче має власний розсуд" (фр.2). Зверну увагу на наявне в останньому фрагменті $\xi\upsilon\nu\omicron\varsigma$ ("спільне"). Використовуючи гру слів, що ґрунтується на омонімії слова "спільне" та виразу "розумно, згідно з розумом" ($\xi\upsilon\nu\omega\iota$ - $\xi\upsilon\nu$ $\nu\omicron'\omega\iota$), Геракліт підкреслює "розумність" слідування "спільному" — єдиному світовому закону: "аби те, що говориться, було розумне, слід міцно спиратися на спільне, як поліс на закони, чи ще міцніше. Адже всі людські закони залежать від єдиного ($\epsilon\nu\omicron\varsigma$) божественного: він простирає свою владу, як забажає, над усім панує й усе перевершує" (фр.114). Проте "більшість" виявляється глухою до вимог цього закону й навіть ворожою йому: "З тим, із чим вони безперервно пов'язані — з логосом, із тим вони безперервно ворогують, і з тим, із чим стикаються щоденно, те вважають незнайомим" (фр.72).

То що ж мав на увазі Геракліт, коли пануючу у світі єдність назвав Логосом? Діапазон запропонованих дослідниками інтерпретацій цього поняття (образу?) воістину безмежний. І це зумовлене якнайширшим діапазоном значень, що їх мало це грецьке слово. Навіть просте звернення до словника вражає їхньою різноманітністю. Це: 1) слово, мовлення; 2) щось мовлене; 3) судження, формулювання; 4) визначення; 5) вираження, висловлювання, прислів'я; 6) віщування, пророцтво; 7) ухвала, постанова; 8) законодавча влада; 9) наказ; 10) умова; 11) обіцянка; 12) привід, зачіпка; 13) доказ, доведення; 14) згадка; 15) поголос, чутка; 16) звістка; 17) бесіда; 18) переговори; 19) розповідь, передання; 20) казка, байка; 21) проза, література; 22) розділ, книга; 23) право голосу; 24) промова (ораторська); 25) тема; 26) розуміння, розум; 27) розумна підстава; 28) гадка; 29) припущення; 30) значення; 31) співвідношення; 32) звіт; 33) лічба, обчислення; 34) число, група, категорія³⁷. У.Гатрі детально дослідив значення, в яких вживали слово "логос" за часів Геракліта³⁸. Він виокремлює такі значення: 1) щось вимовлене, висловлене; 2) ідея або сенс, зміст; 3) точка зору, гадка, те, що мають на увазі, "у голові"; 4) підстава ("на якій підставі?"); 5) суть, реальний смисл; 6) міра; 7) співвідношення, пропорція; 8) загальний принцип або правило; 9) розумова здатність; 10) сутність чогось і, нарешті, широкий спектр ідіоматичних висловлювань, де значення слова "логос" стає зрозумілим тільки з контексту.

Як бачимо, більшість значень тут належить до мовно-мовленневої царини. Наявне це значення й у Геракліта, котрий закликає "до логосу прислухатися" (фр.50) й говорить, що люди не розуміють логосу "ані перш ніж почують, ані спершу почувши" (фр.1). Проте логос — це не тільки "слово",

³⁷ Див.: Древнегреческо-русский словарь. Составил И.Х. Дворецкий. - М., 1958. - Т.1. - С.1034.

³⁸ Див.: Guthrie W.K.C. A History of Greek Philosophy. - Cambridge, 1971. - Vol.1. - P.419 - 424.

прислухатися до якого закликає Геракліт. Це передусім те, "згідно з чим усе відбувається" (фр.1), те, з чим всі безперервно пов'язані (фр.72), — світовий закон, "спільне", якому й належить слідувати. То що ж змушує Геракліта назвати цей закон Логосом? Безперечно, переконаність в його розумності ("логічності"). Згадаймо Секста Емпірика: "улюблена теза цього фізика в тому, що наше довкілля розумне й мисляче". У цьому розумінні логос виявляється у нього синонімом того "розуму", який править "усім через усе" (фр.41). До речі, вся наведена вище розповідь Секста Емпірика про Геракліта є своєрідним коментарем до його вчення про Логос.

Так, пізнання істини для Геракліта є прилучення до Логосу. "Всім людям властиве пізнавати себе та бути розсудливими" (фр.116), "розсудливість спільна для всіх" (фр.113), "розсудливість — найвеличніша чеснота і мудрість - істину сказати, й діяти, до природи дослухаючись" (фр.112). Проте в більшості своїй люди не виявляють цих здатностей, живуть, немовби мають "власний розсуд" (фр.2), це ті, хто, за словами Геракліта, має "варварські душі" (фр.107). Ніхто з них не розуміє, "що мудре — від усього відокремлене" (фр.108). Лише через звільнення від індивідуальних ілюзій, через слідування "всезагальному" ми в змозі привести свій "спільний для всіх розум" у відповідність до "єдиного мудрого" — логосу, "причетністю до якого ми стаємо розумними", — як пише Секст Емпірик.

Не дивно, що у запропонованому Секстом Емпіриком викладі вчення Геракліта логос весь час супроводжений епітетом "божественний". Це свідчить про властиву йому найвищу міру довершеності, з одного боку, а з іншого — про його причетність до Бога, в якому й здійснена найвища Єдність. Якщо на поверхні світу перед нами розгортається потік ворогуючих протилежностей, то у Бозі для Геракліта "все єдине", протилежності знімаються у цій найвищій єдності. "Бог: день — ніч, зима — літо, війна — мир, ситість — голод" (фр.67), "Для Бога — все гарне, й добре, й справедливе, люди ж одне визнали несправедливим, інше — справедливим" (фр.102). У Геракліта ми зустрічаємося з численними згадками про богів, він демонструє часом цілком традиційні уявлення про них. І водночас спостерігаємо у нього й певну деперсоналізацію його "єдиного мудрого", "що бажає й не бажає зватися Зевсовим йменням", формування філософського образу Бога, який втілює в собі граничну єдність світу. Все це мимоволі змушує згадати вчення про божество, створене Ксенофаном, котрого так ганьбив Геракліт: "Єдиний бог, зпоміж богів та людей найвеличніший, не подібний до смертних ані виглядом, ані розумом" (В 23 DK). Вони обидва стоять у витоків того філософування про бога, яке дістане в Арістотеля назву "теологія", й для обох бог виявляється втіленням "всеедності", що робить їх фундаторами однієї з найбагатших філософських традицій. У самому слові "теологія" збігаються дві найважливіші іпостасі, в яких у Геракліта виявляється всеєдність, — Бог і логос. Якщо спробувати виразити його ідею у гранично стислій формі, то найкращим чином це дозволить зробити "гераклітівське" прочитання наявного в Євангелії від Йоана $\kappa\alpha\iota\ \Theta\epsilon\delta\zeta\ \eta\nu\ \omicron\ \Lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$ (і Бог був Логос).

Саме таким уявляється головне філософське значення гераклітівського "логосу". Адже зустрічаємо у нього "логос" і в значенні міри, пропорції (фр.31), і як властивість людської душі (фр.45, 115), і як слово, що позначає промови, вчення (фр.108). Кожного разу доводиться з'ясовувати, що ж перед нами: звичайне слово, яке Геракліт використовує в його повсякденному значенні, чи поняття, яке позначає найвищу реальність, наділену божественними атрибутами. Якщо ж з усіх фрагментів, які мають *слово* "логос", звернутися до тих, які говорять *про логос*, діапазон значень різко звужується, зосереджуючись навколо правлячого світом божественного "спільного".

Це пояснює дивну з першого погляду заяву Геракліта-Алегориста про те, що його великий тезко "богословствує про природу". Тут якнайточніше визначений жанр гераклітівських роздумів. Ми бачили, що в античності за

ним закріпилася репутація "фізика", за його "твором" історія усталила традиційну для ранньогрецької філософії назву "Про природу", та й будь-який підручник розповідь про його "натурфілософію". Й водночас розказати про його "фізику", заплющивши очі на його "богослів'я", означало б запропонувати читачеві анонімну натурфілософську гіпотезу, яка нічим не вирізнялася з безлічі теорій тієї доби. Показовою щодо цього є спроба Діогена Лаєрського, у котрого пересипана витинками розповідь про життя Геракліта дає незрівнянно більше матеріалу для проникнення в його світоспоглядання, ніж запропонований ним "академічний" виклад його поглядів. До речі, у нього фактично вичерпно викладено суть гераклітівської "фізики", яка полягає в тому, що першопочатком є вогонь, з якого все виникає і в який все повертає, з вогню виникає єдиний всесвіт, який повертає знову у вогонь, сам вогонь перебуває у процесі взаємопереходу з іншими стихіями, який набуває назви "шляху вгору — донизу", причому особливу роль у цьому взаємопереході відіграють випаровування ("згідно з Гераклітом, душа... є випаровування"⁹). Якщо ж ми звернемося до фрагментів Геракліта, то побачимо, що вся ця "фізика" — лишень один з аспектів космічної драми, про яку він "богословствує" з воістину трагічним пафосом.

Уже славнозвісний 30-й фрагмент нагадує радше релігійний гімн, ніж виклад натурфілософської гіпотези, як загальним тоном, так і наявністю архаїчного "ієратичного" звороту "вічно був, є і буде" (ην αἰί και εστίν κοῦ εἶται): "Цей космос, той самий для всіх, ніхто ані з богів, ані з людей не створив, а вічно був, є і буде вогонь вічно живий, що спалахує мірою та мірою згасає". Вогонь справді бере участь у колообігу стихій (фр.31), де він виступає в ролі своєрідного "всезагального еквівалента" (фр.90). Проте цей колообіг для нього — чергування народження і смерті: "Вогонь живе землі смертю, й повітря живе вогню смертю, земля — води" (фр.76). Причому вогонь тут не просто "перший серед рівних" у шерезі фізичних стихій. У світі, яким "керує Блискавиця" (фр.64), вогню належить і сила моральніної відплати, у світовому колообігу він здійснює найвищий суд: "Усе вогонь прийдешний судитиме й захопить" (фр.66). Нечестивцям, за словами Клімента Олександрійського, він "віщує вогонь" (μαυτευεται το πυρ) (фр.14). І тому повернення космосу в стихію вогню, що його породив, обертається на вселенський суд.

У світі панує Діке -- Правда, богиня справедливості, тож якщо вже писати про Геракліта-"фізика", то її панування виявиться головним "законом природи" в його вченні. Далеко не кожний усвідомлює її владу над світом (фр.23, 28), але вона "наздожене псевдомаїстрів та лжесвідків" (фр.28), що й не дивно — адже навіть "Сонце не перейде належної міри, бо Ерінії, Правди (Діке) помічниці, відшукають" (фр.94). Невідворотна відплата чекає на кожного — від Правди не схватись, як від Сонця, що не заходить: "Від того, що ніколи не заходить, як хтось може схватись?" (фр.16). Те, що чекає нас по смерті, — найбільша таємниця: "На людей після смерті чекає дещо неочікуване та несподіване" (фр.27), проте люди все одно продовжують нескінченне чергування народжень: "народившись, прагнуть жити, щоб мати смерть, а точніше — супокій, та дітей по собі лишають, щоб смерть народилася" (фр.20).

Такою є картина споглядуваного Гераклітом космосу. Вести мову про її безперечну натурфілософічність без величезних перебільшень надзвичайно важко. Та це й суперечить декларованому Гераклітом способу осягнення цього світу. Він відмежовується як від багатознавства "мужів-філософів", котрі зажили слави на натурфілософському терені, так і від трансльованих від генерації до генерації поглядів на будову світу, що містились у творіннях "вчителів багатьох" - Гомера та Гесіода. Згадаймо славнозвісне: "Багатознавство розумові не навчає: бо ж було б навчило Гесіода й Піфагора, та Ксенофана з Гекатеєм" (фр.40) (див. також фр.35, 42, 56, 57), Понад те,

⁹ Арістотель. Про душу I, 2, 405 а

взагалі сумнівним може видатися прагнення пізнання *фізичного* світу в людини, такою мірою спрямованої до його *метафізичних* глибин. Істина, якої він прагне, не може бути отримана на шляху "багатознавства": "природа приховуватися любить" (фр.123), "гармонія прихована сильніша за явну" (фр.54). Людські судження про світ для нього "дитячі іграшки" (фр.70). А тому "навмання не гадатимемо про найвеличніше" (фр.47)!

Геракліт запитував природу, що ховається від людей, так само, якби він звертався до оракула. Відповідь змусила його залишити людей і поринути у гру з дітлахами в храмі Артеміди. Істина, що відкрилася йому, говорила:

"Вічність — дитина, що бавиться, граючи в пессею: царство дитини" (фр.52).

* * *

Слава Геракліта така велика, що навіть заздрити їй безглуздо. До нього цілком пасують слова, що їх він сам мовив про Сивілу: голос його крізь тисячоліття проходить через Бога. Проте хоч би якою великою була його слава, хоч би як багато було написано про нього, шлях до нього кожний торує наново: відкрити його для себе можна тільки в особистій зустрічі.